TURK HUKMDORLARIDA ILOHIY KUCH – QUT TUSHUNCHASI

Sh.O.Xolov,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.19684587

Annotatsiya. *Ushbu maqolada tarixiy rivojlanishida bir necha bor yuksakklikka erishgan Turk xoqonligi davlatining o‘ziga xos taraqiyotida hukmdorlarga hokimiyatliy iloyiy-Qut orqali berilganligi haqida ma’lumotlar aks ettirilgan. Jumladan har bir hukmdor hokimiyat tepasiga kelar ekan, unda tangri tomonidan berilgan ilohiy kuch berilganini ta’kidlab kelishgan. Ushbu iloxiylik nafaqat turk humdorlariga va undan keyingi turkiy hukmdorlarga ham berilganligi haqida qimmatli ma’lumotlar berilgan.*

Kalit so‘zlar: *Bilga xoqon, Tangri, bo‘ri, Qut, G‘aznaviy Sulton Maxmud, Innokentiy IV, Atilla, O‘g‘iz xoqon, To‘r, Tunyo‘quq, Chin, Chjou.*

Аннотация. *В данной статье представлена информация об уникальном развитии тюркского каганата, который несколько раз достигал своего пика в истории, и в котором правители получали власть благодаря божественной силе Кута. В частности, при приходе к власти каждый правитель подчеркивал, что получил божественную власть от Бога. Ценная информация свидетельствует о том, что эта божественная власть была дарована не только тюркским каганам, но и последующим тюркским правителям.*

Ключевые слова: *Бильга-каган, Бог, волк, Кут, султан Махмуд Газневи, Иннокентий IV, Аттила, Огуз-каган, Тор, Туньокук, Китай, Чжоу.*

Abstract. *This article reflects information about the unique development of the Turkic Khaganate state, which reached its peak several times in its historical development, in which the rulers were given power through the divine power of Kut. In particular, when each ruler came to power, they emphasized that he was given divine power by God. Valuable information is provided about the fact that this divine power was given not only to the Turkic Khagans but also to subsequent Turkic rulers.*

Keywords: *Bilga Khagan, God, wolf, Kut, Sultan Mahmud of Ghaznavi, Innocent IV, Attila, Oghuz Khagan, Tor, Tunyoquq, Chin, Zhou.*

Kirish. Tarixdan ma’lumki har bir davlatning taraqqiy etishida ma’lum bir shaxsning kuchli aql zakovati va unga tangri tomonidan berilgan ilohiy kuch hamroh bo‘lganiga ishoniladi. Xalqlar o‘zlari yashaydigan joylarni madaniy jihatdan qayta tuzib, muqaddas deb hisoblagan narsalarga ma’no berishgan. Bu jarayonlar Oltoyda tashkil topgan Turk xoqonligini ham chetlab o‘tmadi. Shunga ko‘ra, turklar orasida xoqon Osmon Xudosidan ilohiy marhamat (qut) olgan hukmdor hisoblangan. Tarixiy sahnada paydo bo‘lgan dastlabki davrlaridan boshlab turklar quyosh, oy va yulduzlar kabi samoviy elementlar, tog‘lar, tuproq va daraxtlar kabi yer elementlari va ba’zi rivoyatlarda tez-tez uchraydigan hayvonlar (ot, tog‘ echkisi, qush) qutni olib yuradi deb ishonishgan va ularni muqaddas deb bilishgan. Jumladan qadimgi turklar ham o‘zlariga berilgan hokimyatni qodiru mutlaq bo‘lgan Tangriga va uning jahon hokimiyatini o‘zlariga ehson aylaganiga samimiy ishonadilar. Chunonchi Bilga

xoqon: “Tangrining irodasi bilan bilan taxtga o‘tirdim. To‘rt tomondagi millatlarni bir nizomga buysundirdim, tangri kuch bergani uchun turk askarlari – bo‘ri, dushmanlari esa qo‘y kabi edilar”, deb ta’kidlaydi [1]. Qut shuningdek, yaratuvchi tomonidan berilgan ilohiy kuch sifatida ham ta’riflangan.

Adabiyotlar tahlili. O‘g‘uz hoqon dostoni ham turk davlati tafakkurining shakllanishi va kelajak avlodlarga yetkazilishida muhim rol o‘ynagan. Jumladan unda O‘g‘uzxon xoqonlikni ilohiy kelib chiqishidan olgan; O‘g‘uzning ikkita turmushi uning rahbar bo‘lishidan dalolat sifatida qaralgan. U birinchi marta uylangan qiz osmondan yorug‘lik nuri bilan tushdi. Uning bu xotinidan uchta o‘g‘li bor edi: Kun (Quyosh), Ay (Oy) va Yildiz (Yulduz). Ko‘pgina madaniyatlarda bo‘lgani kabi, yorug‘lik turklar uchun muqaddaslikni anglatadi. Osmondan tushayotgan yorug‘lik ayni paytda Xudoni ifodalaganligi sababli, Xudo O‘g‘uzga o‘z maqsadlariga erishishda yordam berdi. U ikkinchi xotinini ko‘ldagi daraxt ichi bo‘shlig‘ida topdi. Shuningdek, uning bu xotinidan uchta farzandi bor edi, ularning ismlari Gök (Osmon), Dağ (Tog‘) va Dengiz (Dengiz). Bu yerdagi ko‘l, orol va daraxt koinot modelini ifodalaydi [7]. Turk mafkurasiga ko‘ra, dunyo suvda suzib yuruvchi qit’adir. O‘g‘uz hoqon dostonida davlatning O‘g‘uz dunyoqarashiga tushunchasi shakllangan. Dostonda O‘g‘uz turklarning birinchi ajdodi sifatida qabul qilinadi va uning harakatlari keyingi hukmdorlar uchun namuna bo‘lib xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, manbashunoslik va konseptual tahlil metodlaridan foydalanildi. Qadimgi turkiy yozma yodgorliklar, ilmiy adabiyotlar hamda epigrafik manbalar asosida “qut” tushunchasining shakllanishi va uning siyosiy-huquqiy mazmuni tahlil qilindi. Shuningdek, tarixiy antropologiya yondashuvi orqali turk hukmdorlik ideologiyasida ilohiy legitimatsiya g‘oyasining evolyutsiyasi o‘rganildi.

Tahlillar va natijalar. Turk e’tiqod tizimiga ko‘ra, yaratuvchi bu kuchni hammaga bermagan, balki uni o‘zi tanlagan kishilarga bergan. Bu kuch, shuningdek, o‘sha insonning hayotdagi muvaffaqiyatini kafolatlaydi [2]. Ammo turk Xudosi o‘zining sevimli va himoyalangan xalqining xonlari, beklari va xalqini to‘g‘ri yo‘ldan, milliy urf-odatlar va tartibdan (qonun) chetga chiqqanlarida jazolaydi; ularni Xitoy qulligiga tushiradi. Darhaqiqat, Tonyukuk aytganidek, shu sababli “Xudo ularni jazoladi va hukm qildi” [3].

Turk hukmdori Ishpara Xon (581-587) tomonidan Xitoy imperatorining qudratli davrida yozilgan maktubi “Buyuk turk imperiyasining dono xoni, Xudo tomonidan yuborilgan (yoki osmondan tug‘ilgan) Sha-po-lu (Ishpara)” bilan boshlangan xatida hokimiyat unga ilohiy ekanligini ta’kidlaydi. Tardu Xon 598-yilda Vizantiya imperatori Mavrikiyga yuborgan maktubida ham “yetti iqlim xo‘jayini va

yetti irq xoni” iborasi shu ma’noda ishlatilgan. Osiyoda turklarning vorislari bo‘lgan va ularning o‘rnida davlat qurgan Uyg‘ur xonlari o‘zlarini samoviy nurdan kelgan deb hisoblashgan va o‘z hukmronliklarining ilohiy manbadan kelib chiqqanligini ko‘rsatadigan ko‘plab iboralarni o‘z ichiga olgan hujjatlarni (masalan, “Xudo tomonidan marhamatlangan”) o‘z ichiga olgan hujjatlarni qoldirganlar [4]. Hokimiyatni ilohiy berilgani borasida g‘oyalarni turklardan keyingi sulolalarda ham uchratish mumkin. Hususan 1027-yilda uyg‘ur hukmdori tomonidan G‘aznaviy Sulton Mahmudga yuborilgan maktubda “Osmon Parvardigori (Xudo) bizga yer yuzi va ko‘plab xalqlar ustidan hukmronlik qildi” jumlasi bilan boshlanadi.

Chingizxon va uning atrofidagi qabilalar turkiy madaniyatni, epik an’analarni, uyg‘ur yozuvini va ko‘plab masalalarni uyg‘urlardan qabul qilgan bo‘lsalar-da, ular o‘z amaldorlari va diniy vakillari bilan birga dunyo hukmronligi g‘oyasini ham qabul qilishgan. Shu sababli, ular ko‘pincha bu dunyoda hukmronlik tangri tomonidan berilganligini mo‘g‘ul tilida emas, balki turk tilida yozishgan. Masalan, Buyuk Xon Papa Innokentiy IV ga yuborgan javob xati (farmon) “Mengü Tengri küçinde kür uluğ ulus’nung taluyning han yarlığımız” ya’ni, “Bizning farmonimiz dengiz kabi keng, abadiy Xudoning qudrati bilan buyuk xalqning xoni” [5] iborasi bilan boshlanadi va fors tilida davom etadi.

Yevropa xunlari ham Attilaning ilohiy kelib chiqishiga ishonishgan ular dunyo hukmronligi ularga berilganiga va ular Xudoning askarlari ekanligiga ishonishgan. Darhaqiqat, yevropaliklar ham ularni ilohiy kelib chiqishiga ishonishgan. Xonlar o‘z yozuvlari, farmonlari va xatlarining boshida qo‘ygan iboralar buni yanada aniqroq ko‘rsatdi. Masalan, Turk xoni shunday degan: “Men, Xudo kabi osmonda yaratilgan dono turk xoni, taxtga o‘tirdim. Sizlar, mening ukalarim, jiyanlarim, yosh shahzodalar, mening barcha avlodlarim va millatim; “O‘ngdagi xo‘jayinlar, chapdagi xon va sarkardalar, so‘zlarimni oxirigacha diqqat bilan tinglanglar!". Shaman diniga ko‘ra, o‘limdan keyin yuqori ruhlar Xudo tomoniga o‘tgani kabi, ularning tug‘ilishi ham osmon bilan bog‘liq edi. Shuning uchun, ilohiy himoya va mustaqillik in’omidan tashqari, xonlarning diniy e’tiqodlarga zid hech qanday kuchi yoki da’vosi yo‘q edi.

Turk xoqonlari ham osmondan, ham yerdan ilohiy marhamat bilan qo‘llab-quvvatlangan deb ishonilgan. Muqaddas tog‘lardan biri bo‘lgan Ötükenda o‘tkazilgan taxtga o‘tirish marosimlarida “Ötükenning ilohiy marhamati [6]” kuch bergan deb qabul qilingan. Uyg‘ur xonlari samoviy nurdan tug‘ilgan. Yuqorida biz Osiyo va Yevropaning xunlari Xudo ularga dunyo hukmronligini berganiga ishonishganini tushuntirdik. Miloddan avvalgi asrlardan beri xunlar o‘zlarini dushmanlari – xitoyliklardan ustun deb bilishgan; ular xatlarini “Osmon taxtga qo‘ygan Buyuk Xudo” nomi bilan boshlashgan. An’anaga ko‘ra, Go‘kturk xoqonlari quyoshga

o‘xshatilgan, ba’zi uyg‘ur xoqonlari esa osmon xudosidan, boshqalari esa quyosh va oydan ilohiy marhamat olgan deb ishonilgan. Qadimgi turkiy alifbosida yozilgan va bugungi kungacha saqlanib qolgan “Irq Bitigi” deb nomlangan kitobda ko‘rinib turibdiki, inson Xudoni ulug‘lash va hurmat bilan ibodat qilish orqali Qutni so‘rashi mumkin. Xudo bu ibodatni rad etmaydi va so‘raganga Qut va podalarni beradi, uzoq umr beradi [8]. “Qut”ni biz turk hukmdori bilan Xudo o‘rtasidagi bog‘liqlik yoki boshqacha qilib aytganda, davlatni ifodalovchi xoqon bilan Xudo o‘rtasidagi munosabatlar sifatida ham ko‘rishimiz mumkin, bu Xudoga turk davlatiga bevosita ta’sir ko‘rsatish imkonini beradi. Islomdan oldingi davrda turk davlatining asosiy va xarakterli xususiyati bo‘lgan markaziy hokimiyat to‘g‘ridan-to‘g‘ri Xudo bilan bog‘liq. Xoqon faqat Xudoning roziligi va qo‘llab-quvvatlashi bilan xoqon bo‘lishi mumkin edi. Bu holat turk yozuvlarida Bilge xoqonning taxtga ko‘tarilishi va uning muvaffaqiyati “Xudo unga Qutni bergani uchun” deb tushuntirilgan [9].

Ushbu ma’lumotlardan tushunilganidek, Qut Xudo tomonidan berilgan. Manbalarga ko‘ra, Xudo Qut va baxt bergan bandaning ishi har kuni ortib boradi [10]. Xudo kimni qo‘llab-quvvatlasa va yordam bersa, o‘sha banda Qutni topadi. Xudo kimni qo‘llab-quvvatlasa va yordam bersa, dunyo uniki bo‘ladi. Qut Xudoning marhamatidir. Qutni yuksaltiradigan U (Xudo). Qutning kuchayishining yana bir sababi odamlarning ibodatlaridir. Bu berilgan Qut doimiy emas. Muayyan vaziyatlarda Xudo Qutni bergan odamdan tortib olishi mumkin. Agar Beyning (hukmdorning) qalbi, tili va tabiati solih bo‘lmasa, Qut o‘sha yurtda aylanib yurmaydi, u qochib ketadi. Hukmdorlardan To‘rga (qonun/odat) rioya qilish talab qilingan, chunki agar Xoqon itoat qilsa, xalq ham To‘rga bo‘ysunadi. Agar Xoqon To‘rga bo‘ysunmasa, Xudo uning Qutini (ilohiy marhamatini) tortib oladi, uni xo‘rlaydi va tahqirlaydi. Masalan, To‘rga ko‘ra, Xoqonlik Bilge Xoqonning huquqi edi, ammo uning o‘rnini egallashga harakat qilgan Inal Xoqon Xudo tomonidan berilgan Qutni to‘play olmagani uchun taxtini yo‘qotdi va To‘rga bo‘ysunmagani uchun o‘ldirildi [11]. Bunga qo’shimcha ravishda Ibn Battuta o‘zining sayohatnomasida turklar yiliga bir marta Xoqonning To‘rga muvofiq harakat qilayotganini tekshirish uchun yig‘ilishlarini va agar kerak bo‘lsa, Xoqonni ag‘darish mumkinligini ta’kidlaydi. Ushbu mulohazalardan shuni anglash mumkinki, zulm va To‘r birga yashay olmasligini ko‘rsatadi. Shu munosabat bilan DLT da shunday deyilgan: “Agar kuch eshikdan kirsa, To‘r mo‘ridan chiqib ketadi”. Qoraxoniylar va G‘aznaviylar davrida turklarning hokimiyat tushunchasini eng aniq aks ettiruvchi “Qutadgu Bilig” asarida Yusuf Xos Hojib hukmdorlar qonunga (öngdi) va To‘rga bo‘ysunishlari kerakligini va shu tariqa xalq ham itoat qilishini ta’kidlagan. Yusuf Xos Hojib To‘rni noto‘g‘ri qo‘llaganlarni: “Agar siz (To‘rni qo‘llashda) xato

qilsangiz, Xudodan kechirim so‘rang”, deb ogohlantirgan. Shu nuqtai nazardan, turkiy hukmdorning zolimlik bilan hukmronlik qilishi mumkin emas. Xudo xoqonga hukmronlik qilish vakolatini bergan bo‘lsa-da, To‘r bilan cheklangan bu Qut ba’zi xususiyatlarga ega. Masalan, Qutning tabiati beqaror; Qutni qabul qilganda o‘zini xavfsiz his qilish noto‘g‘ri. U dunyo bo‘ylab sayohat qiladi, kelib-ketadi, uning aniq uyi yo‘q. Lekin uni bir joyda ushlab turadigan narsa kamtarlikdir.

Qutning tabiati muloyim, yoshi yosh. Barcha xo‘jayinlar va buyuk odamlarga yo‘l u orqali o‘tadi. U shuningdek, barcha buyuklikning manbaidir. Qut insondagi haqiqiy mohiyatdir. Qut insondagi mustaqil kuchning bir turi. O‘zini tuta bilishning bir turi. Qut xizmat qilish niyati bilan eshik oldida kutmoqda. Qutning yana ko‘plab xususiyatlarini qo‘shish mumkin. Bundan tashqari, Qutga erishish uchun inson o‘z mohiyatini, o‘z menini boshqarishi kerak. Qut kamtar odamga beriladi. Qut xushchaqchaq va shirin so‘zli insonni sevadi, ularga yetib boradi. Qutning o‘zi pok, u poklikni izlaydi, lekin faqat poklarni qo‘llab-quvvatlaydi. Qut adolatlilarni afzal ko‘radi, Qut qat’iy tayyorgarlikdan o‘tganlarga, kattalarini hurmat qiladiganlarga, qanoatli va to‘yimlilarga beriladi. Aksincha bo‘lsa, ya’ni odam yomon odam bo‘lganda, Qut qochadi. To‘nyuquq aytganday, turk Tangrisi sevgan, himoya qilgan millatning beklari va xalqi to‘g‘ri yo‘ldan, milliy urf-odatdan, nizomdan izoqlashsalar, mutlaqo jazolanatirilajak. Xuddi shunday, ular ham chinlarning asoratiga tushdilar, To‘yuquqning ta’biri bilan “Tangri ularni jazoladi va mahkum etdi”. Shu bilan birga, jazo orqali Tangri turk millatini xalos bo‘lish sari undaydi. Binobarin turklar safardan oldin mobadga borib zafar uchun duolar qilishar, so‘ngra qo‘shinni to‘lab, Chin tomon harakatlanishardi. Bu ishonch bir tilak va shukronalik tuyg‘usidangina iborat bo‘lmay, unda hokimiyatni o‘zlariga berilgan ilohiy ehsonligiga aminlik ham yashirin edi. Masalan, turk xoni: “Men ko‘kda yaratilmish Turk Bilga xoqon taxtga o‘tirdim” [12], - der ekan, hokimiyatning samoviy ildizini nazarda tutadi. Shomoniy diniga binoan ulug‘ ruhlar o‘lganda Tangri huzuriga ko‘tarilishlari singari tug‘ilishlari ham ko‘k bilan aloqador edi.

Qut izlari o‘tmishdan hozirgi kungacha saqlanib qolgan hukmronlik va hukmronlik ramzlarida va davlatni ramziy ma’noda ifodalovchi elementlarda uchraydi. Qutga ega bo‘lish xon bo‘lish shartlaridan biri bo‘lganligi sababli, davlat va hukmdor/hokim bilan bog‘liq har bir element qut bo‘lagini olib yurgan [13]. Darhaqiqat, turk davlatlari bir-birini to‘ldiruvchi asosiy elementlardan tashkil topgan: “xalq, mamlakat/vatan), hokimiyat (hokimiyat, mustaqillik), an’ana (qonun) va tashkilot (siyosiy, ma’muriy, harbiy). Turklar uchun vatan nafaqat ular yashagan yer bo‘lagi, balki ularni himoya qilgan ajdodlar ruhlari tomonidan ularga ishonib topshirilgan va bu ruhlar yurgan joy ham hisoblangan. Bu tushuncha yerni davlatning

poydevori deb hisoblagan dunyoqarashni keltirib chiqardi [14]. Shu nuqtai nazardan, qadimgi turk tafakkurining asoslari “Tangrichilk, osmon e’tiqodi, qut, ajdodlar ruhi, yurak” asosida shakllangan [14]. Qadimgi turklarning e’tiqodlariga ko‘ra, yer to‘rt burchakli rejaga ega edi va dunyo hukmdori to‘rt burchakni boshqargan. Chjou davrida dunyo sakkiz burchakli sirt sifatida tasavvur qilingan [15]. Gabain tomonidan aniqlangan turkiy matnda “to‘rt yo‘nalish (tört yıngak) va to‘rt burchak (tört bulung) birlashib, sakkiz yo‘nalishni hosil qiladi" deb qayd etilgan. Vaqt o‘tishi bilan sakkiz burchakka qo‘shish orqali o‘n yo‘nalish tushunchasi, to‘rt burchakka qo‘shish orqali esa olti yo‘nalish tushunchasi shakllangan [16].

Xulosa. Turk xonadonlariga mansub xoqon, sulton, shahzoda va beklar jazolanadigan bo‘lsa, odatda, qon chiqarilmasdi. Chunki ularning kelib chiqishini samoviy hisoblashardi. Chunonchi, saljuqiy va usmoniylar davrida isyon ko‘targan ana shunday kishilar yoyning ipi bilan bo‘g‘ib qatl etilgan. Hatto ularni mumiyolab ko‘mishgan. Bular islom an’anlarida bo‘lmaganini hisobga olsak, ko‘rinadiki, eski turk odatlarining davomiyligidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Usmon Turon. Turkiy xalqlar mafkurasi. T. 1995. 87.b.
2. Yıldız Altın, K. Türk kültüründe atalar kültü. Ankara: Gazi Kitabevi. 2021. S. 87.
3. Osman Turan. Türk Cihân hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi. 1969. S.94.
4. O‘sha asar. 96.b.
5. İ. Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, s. 248; S. Gömeç, Türk Kültürünün Ana Hatları, Akçağ Yayınları, Ankara 2006, s. 202.
6. Yıldız Altın, K. 2025. Türk Devlet Geleneğinde Kut ve Ağaç Sembolizmi: Mediterranean Journal of Humanities. XV/1 (2025) 127-146.
7. A.Ahmetboyeyoğlu. Eski Türklerde Kut ve Töre Bağlamında Hükümranlığın Hududları. Tarih Dergisi - Turkish Journal of History, 71 (2020/1): 35.
8. H. Namık Orkun, Eski Türk Yazıtları, Irk Bitig, c. III, TDK Yayınları, İstanbul 1940, Paragraf 47.
9. Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lüg‘atit-Türk, I-IV, çev. B. Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1939-1941, c. I, s. 320.
10. İ. Kafesoğlu, Kutadgu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1970, s. 23.
11. O. Turan, Selçuklu Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969, s. 40
12. Başer, Sait, Kutadgu Bilig‘de Kut ve Töre, İrfan Yayınları, İstanbul 2011.s.83.
13. Koca S. K. 2012, Türk Kültüründe Sembollerin Dili. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sakarya., 195.
14. Durmuş İ. 2008, “Eski Türk Devletlerinin Oluşumunun Temel Unsurları”. Gazi Türkiyat 1/2,, 42.
15. Türker Küyel M. 1988, “Atatürk ün Saadet Anlayışı Hakkında Bir Deneme”. Erdem 5/12, 651-676.
16. Esin E. 2004, O‘rta Asyadan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler. İstanbul., 62-63.